

С. *Погребняк*, доцент НЮА України

Про колізії в законодавстві

Термін «колізія» використовується в юридичній науці в різних словосполученнях («юридична колізія», «колізія у праві», «колізія в законодавстві» тощо). Вважаємо за доцільне розглянути значення цих термінів детальніше.

Перш за все відзначимо, що в юридичній літературі тема колізій традиційно пов'язується з проблемою неузгодженості системи як права, так і законодавства. Вчені ведуть мову про існування у сфері правового регулювання двох видів неузгодженостей: матеріальних і формальних. Матеріальні, або діалектичні, суперечності в праві мають об'єктивну природу і пов'язані насамперед із таким зовнішнім чинником, як динаміка суспільних відносин¹. До таких суперечностей можна віднести неузгодженості правових приписів і суспільних відносин, які вони покликані регулювати, а також суперечності між нормами права і моральними, релігійними, звичаєвими нормами тощо.

Формальні неузгодженості — це суперечності всередині правової системи, вони мають суб'єктивну природу і виникають головним чином внаслідок інтелектуальних помилок законодавця, перш за все порушень правил формальної логіки. Формальні суперечності призводять до порушень цілісності, внутрішньої узгодженості та єдності правової системи³.

У науковій літературі термін «юридична колізія» вживається як у вузькому (виключно як внутрішня, або формальна, суперечність у правовій системі), так і у широкому значенні (у цьому разі терміном «юридична колізія» позначають суперечності обох видів — як матеріальні, так і формальні).

Прикладом широкого підходу є визначення Ю. Тихомировим юридичної колізії як суперечності між існуючими правовими актами та інститутами, правопорядком та намірами і діями щодо їх зміни, визнання або відторгнення⁴. Про прихильність до широкого підходу заявляють і окремі представники галузевих юридичних наук⁵.

¹ Див.: *Баймаханов М. Т.* Противоречия в развитии правовой надстройки при социализме. — Алма-Ата, 1972. — С. 215–216; *Буяков А. Ю.* Юридические коллизии и способы их устранения: Дис. ... канд. юрид. наук. — Саратов, 1999. — С. 29.

² Див.: *Яцеленко Б. В.* Противоречия уголовно-правового регулирования. — М., 1996. — С. 87.

³ Див.: *Баймаханов М. Т.* Вказ. праця. — С. 216; *Яцеленко Б. В.* Вказ. праця. — С. 88.

⁴ Див.: *Тихомиров Ю. А.* Коллизионное право. — М., 2000. — С. 43.

⁵ Див.: *Аленина И. В.* Коллизии в трудовом праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Томск, 2000. — С. 7.

Частіше за все термін «юридична колізія» вживається у вузькому значенні. Наприклад, М. Матузов пропонує розділити юридичні колізії на шість родових груп: 1) колізії між нормативними актами або окремими правовими нормами; 2) колізії у правотворчості (безсистемність, дублювання, видання актів, що виключають один одного); 3) колізії у правозастосуванні (різної у практиці реалізації тих самих приписів, неузгодженість управлінських дій); 4) колізії повноважень і статусів державних органів, посадових осіб; 5) колізії цілей (коли цілі нормативних актів різних рівнів та органів суперечать одна одній); 6) колізії між національним та міжнародним правом¹.

Усі перелічені види юридичних колізій об'єднує спільна риса: вони виникають із приводу різних правових актів і правових норм і призводять до внутрішньої неузгодженості системи. Отже, колізії у законодавстві — це лише частина можливих юридичних колізій.

У вузькому значенні термін «юридична колізія» тотожний терміну «колізії у праві», що використовується, зокрема, М. Власенком. Останній до колізій у праві відносить колізії правових норм, колізії між нормами права і актами тлумачення, а також колізії між актами тлумачення². На нашу думку, колізії правових норм у свою чергу можуть бути поділені на колізії між нормами права, які закріплені в законодавстві, та суперечності між нормами, закріпленими в законодавстві, й нормами, закріпленими в інших джерелах права (наприклад, суперечності між законодавством та правовими звичаями, нормативно-правовими договорами, правовими прецедентами). Тобто, колізії у законодавстві є різновидом колізій правових норм, які у свою чергу є різновидом юридичних колізій.

Є прихильники і так званого інтегративного підходу до визначення юридичної колізії, який, на їх думку, поєднує матеріальні (діалектичні) та формальні суперечності у праві. Вони пропонують типове визначення колізій як обумовлену об'єктивними і суб'єктивними чинниками суспільного розвитку формальну суперечність (відмінність) між нормами права (комплексами правових норм), між нормами права і актами тлумачення, що спрямовані на регулювання одних суспільних відносин та породжують труднощі у процесі правозастосування³. Насправді таке визначення є не чим іншим, як визначенням юридичної колізії у вузькому значенні.

¹ Див.: Матузов Н. И. Коллизии в праве: причины, виды и способы разрешения // Правоведение. — 2000. — № 5. — С. 231.

² Див.: Власенко Н. А. Коллизионные нормы в советском праве. — Иркутск, 1984. — С. 22.

³ Див.: Буюков А. Ю. Вказ. праця. — С. 37–38.

Оскільки використання одного поняття у різних значеннях позбавляє дослідника можливості оперувати чітко визначеним пізнавальним змістом, ми пропонуємо закріпити термін «юридична колізія» виключно за внутрішніми (формальними) суперечностями у праві. Для одночасного ж позначення діалектичних та формальних колізій можна використовувати термін «суперечності у правовому регулюванні», який здатний адекватно охопити обидва види колізій.

Навряд чи справедливо розглядати юридичні колізії як єдиний вид внутрішніх неузгодженостей у системі права. У літературі пропонується називати внутрішні неузгодженості дефектами, деформаціями в праві, розуміючи їх як порушення, деформації логіко-структурної побудови і розвитку системи права і його елементів, у тому числі нормативних актів¹.

М. Власенко виділяє такі види логіко-структурних дефектів у праві: 1) антиномія або суперечність права; 2) зайве дублювання (повний збіг обсягу і змісту норм, тотожність правового регулювання, що виникає на цій основі); 3) прогалини у праві (відсутність конкретного нормативного припису, який регулював би суспільні відносини, що знаходяться в сфері правового регулювання); 4) нераціональне розташування правових норм, що порушує структурні зв'язки в побудові юридичних правил; 5) логічна недосконалість правових конструкцій (вона виявляється у суперечностях абстрактного і казуїстичного способів викладення правового матеріалу, не виправданому використанні оціночних категорій тощо)².

Отже, колізії у законодавстві можуть розглядатися як один з різновидів логіко-структурних дефектів системи права і системи законодавства.

Проте важливо наголосити на тому, що лише деякі види колізій у законодавстві є логіко-структурними дефектами. Так, темпоральні (часові) та ієрархічні колізії можна віднести до порушень логіко-структурної побудови системи законодавства. Однак цей висновок неможливо зробити, наприклад, щодо більшості змістовних колізій. Наявність у системі законодавства загальних і спеціальних норм не є аномальним явищем³. В юридичній літературі відзначається, що утворення спеціальних правових норм немовби доповнює основну, галузеву диференціацію. Такі норми можуть мати характер виправданих специфікою винятків із загальних правил, але не повинні ігнорувати ці

¹ Див.: Власенко Н. А. Логико-структурные дефекты системы советского права // Правоведение. — 1991. — № 3. — С. 21–22.

² Див.: Там само. — С. 21–22.

³ Див.: Власенко Н. А. Коллизионные нормы в советском праве. — С. 86.

правила або скасовувати їх. Навіть деякі ієрархічні колізії не є логіко-структурними дефектами (наприклад, колізії між вітчизняним законодавством і міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України). В. Баранов і М. Пшеничнов пропонують називати колізії, що не є логіко-структурними дефектами, доброякісними (тобто нешкідливими) колізіями¹.

Тепер перейдемо до аналізу поняття «колізії у законодавстві». На сьогодні у загальній теорії права не склалося єдиного загальновищого поняття колізій у законодавстві.

Спробуємо сформулювати ознаки колізій у законодавстві. На наш погляд, доцільно виділяти такі ознаки цього поняття.

1. Колізії в законодавстві — це відносини, що виникають тільки між нормами права, закріпленими в законодавстві. Вони не можуть виникати між нормами, вираженими в інших джерелах права, між нормою права і актом її тлумачення, а також між актами тлумачення.

Вважається, що ні закони, ні нормативні акти, ні законодавство в цілому, ні, тим більше, правові системи не можуть перебувати у колізії між собою. Застосуванню підлягає не закон або нормативний акт, не правова система, а конкретна норма права, що міститься у законодавчому акті. Тому більшість авторів справедливо визначають колізії як відносини між нормами права (нормативними приписами)².

Саме за цією ознакою ми можемо відокремити колізії у законодавстві від інших видів юридичних колізій. Ця ж ознака дозволяє нам визнати вірним підхід, згідно з яким колізії між нормами національних законодавств різних держав, які є предметом дослідження міжнародного приватного права, не належать до колізій у законодавстві України. Оскільки норми іноземного законодавства не входять до системи законодавства України, то й суперечності між нормами іноземного законодавства та нормами українського законодавства не можуть вважатися колізіями у законодавстві. Вони є самостійним видом юридичних колізій.

2. Колізії у законодавстві — це відносини між нормами, що виникають із приводу регулювання одних фактичних обставин. За справедливим зауваженням З. Незнамової, як би не відрізнялися між собою норми права, вони не можуть створювати колізію, якщо по-

¹ Див.: Баранов В. М., Пшеничнов М. А. Рецензія на книгу: Тихомиров Ю. А. Коллизионное право // Государство и право. — 2000. — № 7. — С. 125.

² Див., напр.: Власенко Н. А. Коллизионные нормы в советском праве. — С. 23; Незнамова З. А. Коллизии в уголовном праве: Дис. ... д-ра юрид. наук. — Екатеринбург, 1995. — С. 37; Кудряцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 1999. — С. 214.

кликані регулювати різні суспільні відносини, присвячені різним питанням¹.

Взагалі процес виявлення колізії можна умовно поділити на два етапи: а) встановлення розбіжності (суперечності) принаймні між двома нормами; б) перевірка того, що ці норми регулюють те саме питання. І тільки при встановленні розбіжності (суперечності) між нормами, що регулюють те саме питання, є підстави стверджувати про існування колізії між нормами законодавства.

На жаль, на практиці нерідко обмежуються встановленням лише однієї з цих умов, після чого робляться передчасні помилкові висновки про наявність колізії. Крім того, навіть якщо перевіряються всі умови, через неправильне з'ясування змісту правових актів також можливе помилкове виявлення колізій у законодавстві. Подібні уявні колізії, тобто ті, що лише здаються такими правозастосувачу або особі, яка реалізує правову норму, запропоновано називати квазіколізіями², або помилковими колізіями. Насправді у цьому випадку колізії в законодавстві не існує. Проте це може призвести до появи іншого виду юридичних колізій, наприклад, колізії між нормою права і актом тлумачення.

3. Колізії у законодавстві виникають тільки у разі регулювання фактичних відносин принаймні двома нормами права. Ця ознака є очевидною і не викликає сумнівів у фахівців, тому ми залишимо її без пояснень.

4. Досить цікавий момент пов'язаний з визначенням того, які норми права можуть перебувати у колізії: тільки чинні або ж чинні і скасовані. На перший погляд, логічним є висновок про те, що у колізії можуть перебувати лише чинні норми, адже скасована норма не може регулювати суспільні відносини, а через це не входить у суперечність з іншими нормами. Однак такий висновок здається нам передчасним.

В юридичній науці традиційно говорять про наявність трьох обставин, з настанням яких нормативний акт (а отже, і норми права, що у ньому містяться) припиняє свою дію. Це закінчення строку, на який було прийнято акт; пряме скасування нормативного акта; фактична заміна нормативного акта іншим, що регулює ті самі питання³.

Якщо для припинення дії нормативного акта використовуються перші два способи, правозастосувач не має проблеми з вибором необхідної норми. У цьому випадку існує лише одна норма, яка може регулювати конкретні фактичні відносини. Інакше кажучи, скасований акт не претендує на застосування, і колізії у законодавстві не виникають.

¹ Див.: Незнамова З. А. Вказ. праця. — С. 39.

² Див.: Игнатенко Г. В. Международное сотрудничество в борьбе с преступностью. — Свердловск, 1980. — С. 69.

³ Див.: Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М., 1999. — С. 94.

При третьому варіанті подібної одностайності немає. Адже йдеться саме про так зване фактичне (повне або часткове) скасування нормативного акта. Формально ж він продовжує діяти і знаходиться в Єдиному державному реєстрі нормативних актів. У зв'язку з цим у суб'єкта реалізації права немає підстав взагалі не розглядати можливість застосування норм такого акта при регулюванні конкретної фактичної ситуації. Суб'єкт може переконатися в тому, що акт фактично припинив свою дію, тільки після проведення певного дослідження. Спочатку йому необхідно встановити, що пізніше було прийнято нормативний акт, який має рівну або більшу юридичну силу та регулює ті самі суспільні відносини; потім — застосувати правило, згідно з яким всі інші нормативні акти діють у частині, що не суперечить останньому акту. В такому випадку особа при суперечності (відмінності) норм права робить вибір на користь більш пізньої норми, тобто відбувається подолання колізії у законодавстві.

Якщо ж взагалі виключати можливість існування колізії чинної і нечинної норм, то треба заперечувати наявність темпоральних (часових) колізій: більш пізня норма за загальним правилом скасовує ту, що існувала раніше, і у такий спосіб усуває саму проблему вибору між двома чинними нормами.

Більш того, висновок про те, що варіант застосування прямо скасованої норми не повинен навіть розглядатися, вірний лише тоді, коли пізніша норма має безпосередню дію. Зазначені міркування навряд чи будуть справедливими, якщо ми маємо справу із переживаючою дією закону. Адже в цьому разі перебувати у колізії можуть норми з нормативного акта, який набрав чинності, та норми з акта, який було скасовано і у зв'язку з цим виключено з Єдиного державного реєстру нормативних актів.

Схожа проблема виникає при наданні закону зворотної сили. У цій ситуації ми змушені вирішувати питання про застосування до конкретних фактичних обставин або норм, що містяться у чинному нормативному акті, або норм акта, який на момент виникнення конкретних фактичних обставин ще не набув чинності.

Отже, потрібно відзначити, що при вирішенні питання про наявність колізії принципове значення мають не тільки моменти набрання чинності і припинення дії нормативного акта, а й напрямок його дії, що може серйозно вплинути на дію нормативного акта у часі.

Тому можна зробити висновок про те, що колізії існують за наявності принаймні двох або більше реально чи формально чинних норм. Норми нечинного юридичного акта (тобто скасованого як фактично, так і формально, який при цьому не має переживаючої дії, або такого, що не має зворотної сили) не можуть вступати в колізію з чинними нормами.

5. Головна розбіжність існуючих підходів до поняття колізій сто-сується висновку про характер норм, здатних перебувати у колізії.

Одні вчені визначають колізію або через суперечність, зіткнення, конфлікт норм¹, або через їх неузгодженість, відмінність². На думку інших, характеризуючи колізії, не можна обмежуватися вказівкою або тільки на суперечність, або тільки на відмінність, оскільки колізія норм виступає і як перше, і як друге³.

Висловлюються також пропозиції і про ще більш широке визначення колізії, наприклад, як одночасну дію різних норм з того самого питання, однієї фактичної ситуації⁴. У цьому випадку в колізії можуть перебувати не тільки ті норми, які суперечать або є неузгодженими між собою, але й ті, що збігаються за змістом запропонованих рішень. Іншими словами, колізія зводиться до вибору норми, яка підлягає застосуванню до конкретної ситуації, незалежно від змісту приписів, що містяться в ній.

Ми не можемо погодитися з таким підходом. По-перше, пропонуване визначення фактично відтворює широке визначення колізії, яке критикувалося нами через те, що дозволяє віднести до колізійних багато явищ, які насправді не є такими.

По-друге, у нас є сумніви з приводу того, що в прикладах, які наводяться (зокрема, при виданні законів, які послідовно змінили один одного і передбачають однакове рішення), є кілька норм права, що претендують на застосування. На нашу думку, в цій ситуації можна говорити не про існування декількох норм права, а про наявність декількох нормативних приписів (первинних елементів системи законодавства⁵). У зазначеному випадку є лише одна норма права як загальнообов'язкове правило поведінки, що регулює суспільні відносини. Просто вона виражена в декількох нормативних приписах, прийнятих у різний час. При виданні нового нормативного акта, що приходить на зміну старому і цілком повторює його зміст, не утворюється нова норма права. Норма як об'єктивно існуюче явище лише змінює форму свого вираження. Про колізії ж можна говорити тоді, коли існують, як мінімум, дві норми права.

¹ Див., напр.: *Алексеев С. С.* Общая теория права: В 2-х т. — Т. 2. — М., 1982. — С. 249; *Тилле А. А.* Время, пространство, закон. Действие советского закона во времени и в пространстве. — М., 1965. — С. 39, 129.

² Див.: *Черданцев А. Ф.* Системность норм права // Сб. учен. тр. Свердл. юрид. ин-та. — 1970. — Вып. 12. — С. 59.

³ Див.: *Власенко Н. А.* Коллизионные нормы в советском праве. — С. 23.

⁴ Див.: *Мицкевич А. В.* Акты высших органов Советского государства. — М., 1967. — С. 12; *Судейманов Ф. М.* Проблемы и коллизии в праве как источник юридических конфликтов: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Тбилиси, 1998. — С. 13.

⁵ Див.: *Заец А. П.* Система советского законодательства (проблема согласованности). — К., 1987. — С. 31.

По-третє, такому широкому визначенню не суперечить висновок про те, що норми загальної і особливої частин кодексів можуть у більшості випадків перебувати у колізії між собою. Одну фактичну ситуацію нерідко регулюють і норми різних галузей права. Та й у разі дублювання правових норм у нормативних актах різної юридичної сили ми також не можемо говорити про колізії, оскільки таке дублювання не призводить до неузгодженостей, суперечностей у правовому регулюванні. На ці обставини автор уже звертав увагу¹.

Тому характер відносин між нормами має, на нашу думку, принципове значення. Тут необхідно дати деякі пояснення. Загалом під суперечністю розуміється становище, при якому одна думка (дія) виключає іншу, тобто йдеться про певну несумісність: щось не може сполучатися, існувати одночасно з іншим. Відповідність же — це певна узгодженість, певна рівність, тотожність тих чи інших предметів, явищ у певних відносинах. Отже, поле значень поняття невідповідності трохи ширше поля значень поняття суперечності². Несуперечність норм водночас ще не свідчить і про їх повну, беззаперечну відповідність³.

На нашу думку, при колізії норми не завжди можуть бути суперечливими. Наприклад, одна з норм може пропонувати суб'єкту лише один варіант поведінки, в той час як інша норма може передбачати два і більше варіантів поведінки, один з яких збігається з запропонованим першою нормою. Колізія існує. Проте в зазначеному випадку навряд чи правильно говорити про суперечність цих норм. Точніше буде характеризувати їх відношення як невідповідність, розбіжність.

Отже, ми підтримуємо визначення колізій як відносин між розбіжними (невідповідними) нормами. При цьому, за слушним зауваженням П. Рабінювича, видом розбіжності (невідповідності) може бути і суперечність.

Як логічний висновок пропонуємо визначення колізії у законодавстві як різновиду юридичних колізій, що виникає за наявності розбіжності (зокрема суперечності) між реально або формально чинними нормами права, які закріплені в законодавстві та регулюють одні фактичні відносини.

Надійшла до редколегії 18.01.03

¹ Див.: *Погребняк С.* Про підходи до поняття колізій в юридичній літературі // Вісник Академії правових наук України. — 1999. — № 4. — С. 207.

² Див.: *Чернобель Г. Т.* Противоречия и пробелы в конституциях и уставах субъектов Российской Федерации. Проблемы их преодоления // Закон: создание и толкование / Под ред. А. С. Пиголкина. — М., 1998. — С. 121.

³ Див.: *Раданович Н. М.* Національна імплементація міжнародних договорів щодо прав людини: загальнотеоретичне дослідження (на матеріалах впровадження Конвенції про захист прав і основних свобод людини): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Львів, 2000. — С. 12.